

Antoaneta Kirilova

(Bulgaria, Institute of Historical Studies, Bulgarian Academy of Sciences)

Ideas and Practices in Funding the First Bulgarian Legion in Belgrade, 1861–1862

Abstract: In 1861–1862, against the backdrop of the struggles of the Serbian Principality to reject vassal dependence on the Ottoman Empire, Georgi Stoykov Rakovski began training a regiment of armed volunteers in the Serbian capital, Belgrade. The regiment was supposed to take part in the upcoming Serbian-Turkish military conflict and to fight for the independence of Bulgaria. This study deals with the ideas and practices used in funding the armed regiment (the First Bulgarian Legion).

Антоанета Кирилова

(България, Институт за исторически изследвания, БАН)

Идеи и практики при финансирането на Първа българска легия в Белград през 1861–1862 г.

Пристъпвам към въпроса за финансирането и материалното обезпечаване на създадена от Георги Стойков Раковски (1821–1867) в Белград през 1862 г. Първа българска легия с убеждението, че разглеждането му може да е най-ползотворно тогава, когато то е направено в широкия контекст на революционната идеология на българското освободително движение през XIX в. и в пряка връзка с процесите и събитията, които го съпътстват. Извеждането обаче на проблема за финансирането, образно казано, пред скоби, притежава потенциала да разкрие онзи „втори“ план на историческите събития, който често остава скрит зад техния бляскав героизъм или зад печалния им трагизъм.

В началото на 60-те години назрял нов конфликт между Османската империя и Сръбско княжество. Сръбско-османските стълкновения имали свое развитие назад във времето. Активизирането на сръбската политика за отхвърляне на васалната зависимост от Османската империя и за извеждане на турските гарнизони от няколко сръбски крепости имало връзка със завръщането на княз Михаил Обренович на сръбския престол през 1860 г. Вътрешната политика на Княжеството, насочена към скъсване с империята, сега била съпроводена от външнополитически постъпки пред великите сили, но и сред балканските съседи, които водели борба за национална еманципация от опеката на Османската империя.

До началото на 60-те години на XIX столетие Георги Стойков Раковски бил изминал дълъг път на идейни търсения и практически стъпки за освобождението на България. Последният център на неговата дейност бил град Одеса, откъдето през 1860 г., и под влияние на сръбското политическо раздвижване, той преминал в Белград. Там най-напред поел да издава български вестник под името „Дунавски лебед“, който се превърнал в знаме на революционната пропаганда в настъпилото и за българите историческо „благовремие“. Белград бил център на неговата дейност в следващите години. Във връзка с подготовката на Сърбия за война и нейната нужда от по-широка балканска коалиция, именно в Белград Раковски пристъпил към изграждане на военно

формирование от български доброволци, което в предстоящия сръбско- турски военен конфликт трябвало да воюва за свободата на България.

Поради това, че бил мащабна личност с разностранни интереси, познания, дейност и амбиции, Раковски оставил значителна по обем документация, която днес е на наше разположение. Не само затова, разбира се, но и заради оригиналността на неговите идеи и принос в развитието на българската национална идея, Раковски е една от предпочитаните за изследване личности на Българското възраждане. Историята на Първа българска легия, в т.ч. и нейното финансиране, също са били многократно във фокуса на изследователския интерес. Специално внимание в това отношение заслужават приносите на Огняна Маждракова-Чавдарова, Веселин Трайков и Цветана Павловска, на които ще се позовавам многократно в този текст. В него ще събера и обобщя разпръснатите, но многобройни данни за финансовото обезпечаване на легията.

И тъй като възнамерявам да разгледам въпроса не само в неговия практически, но и в идейния му аспект, дори да е само в контекста на идеите на Раковски, ще започна изложението с кратък анализ на няколко програмни документа, създадени от него в края на 50-те и началото на 60-те години на XIX в. Днес историографията ни приема, че Първата българска легия, създадена в Белград през 1861–1862 г., е реализация на замислите на Раковски, залегнали в неговия План за освобождение на България от края на 1861 г. (Маждракова-Чавдарова/Mazhdrakova-Chavdarova 1972: 368 сл.; Павловска/Pavlovska 1977: 59; Трайков/Trajkov 1982: 26-27; Маждракова-Чавдарова/Mazhdrakova-Chavdarova 1997: 105) Прочитът на този документ показва, че в него въпросите за материално обезпечаване на „въоръжения полк“ от доброволци не се поставят. На неговия ръководен орган – Привременното българско началство, който бил конституиран със Статутите за привременното българско началство в Белград от 14 и 15 юни 1862 г. (Архив/Arhiv, I, 1952: 390-392), също не били поставени задачи, свързани с финансовото осигуряване. Най-общо споменатите положения за „добре оръжен“ полк, който ще разполага с два горски топа, с 4 „тобуша“ и 4 тръби, не са ясни ориентири за идеите относно подготовката на военното формирование. Планът на Раковски, който предвижда при пристигането на полка в Търново да се вдигнат 150 хиляди мъже, 40 хиляди от които ще бъдат въоръжени, а при достигането до Черно море – да имат 500 хиляди въстаници, 100 хиляди от които – въоръжени (Архив/Arhiv, I, 1952: 377-380), свидетелства, че Раковски вероятно разчитал на скрито оръжие у българското население, без вероятно да отчитал факта, че след Кримската война (1853–1856) османските власти иззели оръжието от ръцете на своите поданици (Павловска/Pavlovska 1977: 59).

Само няколко години по-рано, през 1858 г., Раковски написал в Одеса своя Първи план за освобождение на България. Тъкмо тук били разработени въпросите за подготовката на революционното начинание, към което били призвани да се присъединят всички – богати, бедни, учени. Раковски припомнил на своите сънародници примера на съседните народи – сърби и гърци, които били събрали „едно доволно количество“ преди да започнат своите борби за свобода, и които съставили план за действие. Така Раковски посочил първите и най-важни условия за успеха на революцията – средства и добра организация. Тъй като, по обективни причини, тогава центърът на неговата дейност бил Одеса, Раковски предвидил честни и почтени лица между одеските българи да събират и да съхраняват средствата. Било предвидено още да се създаде „листа (кодика)“, т.е. подписка, под името „Благотворно българско общество“. Средства щели да се събират най-напред от „тукашни родолюбци българи“, а след това подписката трябвало да се отнесе във Влашко, Молдова и Русия, за да се събират помощи сред емигрантските български общности. В Плана залегнала идеята да се съберат до

100 000 сребърни рубли. Заедно с финансовата, трябвало да върви и дипломатическата подготовка на българската въоръжена борба (Архив/Arhiv, I, 1952: 359-363).

О. Маждракова-Чавдарова първа изказа предположението, че, тъй като в „Плана“ от 1861 г. не се уреждат въпроси за събиране на помощи, при изграждането на легията били следвани положения, залегнали в „Плана“ от 1858 г. (Маждракова-Чавдарова/Mazhdrakova-Chavdarova 1974) В историческата литература се приема още, че в първия план Раковски се занимава с въпроси, към които не се връща по-късно, тъй като във втория план разработва вече други проблеми – военностратегическите възгледи за предстоящата революция. Двата плана обаче се разглеждат в неизбежна взаимовръзка, защото те взаимно се допълват (Стойчев/Stoychev 1942: 1551–1553; Маждракова-Чавдарова/Mazhdrakova-Chavdarova 1974: 66; Шарова/Sharova 1989: 44-54). Промяната в международната конюнктура наложила единствено преместване на средището на приготвянията в Белград, където бил създаден ръководният център на движението – Привременното българско началство.

* * *

Преди да пристъпя към изложение на конкретния материал, който ще покаже основните моменти от акциите по набавяне на средства и постигнатите резултати, ще илюстрирам в кратки щрихи настроенята сред „младите“ българи, създадени, разбира се, не без влиянието на пропагандата на Раковски. Най-активните и неспокойни българи – съратници на Раковски, се намирали в Константинопол. Именно тук бил създаден кръг от дейци, привърженици на революционния път към свободата. В историческата литература този кръг е наречен „Дружината на верните приятели“. Сред активните негови членове са Стоян Буйнов и Стоил Д. Попов (Балкански) – сътрудници на Раковски при издаването и разпространението на в. „Дунавски лебед“ и участници с агитация и събиране на доброволци за „въоръжения полк“ в Белград (Маждракова-Чавдарова/Mazhdrakova-Chavdarova 2004: 194-195). В свое писмо от 9 август 1861 г. Буйнов назовава кръга от съмишленици „съборче“ и добавя, че към него се присъединили десетина младежи, чиято задача била да подготвят народа „за всяк случай, ...ако не другояче, а то бари с писма“ (Архив/Arhiv, III, 1966: № 261, с. 639). Както може да се долови от цитираното писмо, през лятото на 1861 г. „съборчето“ имало само агитационни задачи. В спомените на Христо Стамболски, по същото време ученик в императорското Медицинско училище в Цариград, този кръг от съмишленици е наречен кръг на „верните приятели“ (Стамболски/Stambolski 1927: 161; Маждракова-Чавдарова/Mazhdrakova-Chavdarova 1995: 16 сл.). Приведените свидетелства и други писма между цариградските дейци и Раковски през лятото и есента на 1861 г. ясно показват, че в онзи момент те били ангажирани с агитационни обиколки с цел „да разпространяват тайно свято е предприятие“. Техните агитации и усилия за вербуване на доброволци били съсредоточени сред българите в подбалканските градове (Архив/Arhiv, III, 1966: № 346, с. 803; № 375, с. 867, № 374, с. 865, № 381, с. 876.). Историята на „Дружината на верните приятели“ бе изследвана от О. Маждракова, която направи сполучлив опит да установи нейния състав и дейността на членовете ѝ във връзка с плановете на Раковски от 1861–1862 г. (Маждракова-Чавдарова/Mazhdrakova-Chavdarova 2004).

Поне до септември 1861 г. Раковски едва ли бил отправил призив за събиране на средства или за изпращане на доброволци в Белград. По това време обаче той изразил за първи път тревогите си от липсата на средства. Споделил ги с д-р Георги Вълкович. Завършил Военномедицинското училище в Цариград през 1857 г., през 1860–1863 г. той специализирал хирургия в Париж. Д-р Вълкович приел предложението на Раковски да бъде лекар в неговия „въоръжен полк“, а по повод притесненията заради липса на

средства той се солидаризирал, че „без тях нищо не успява“, но вдъхнал кураж с мотива, че едва ли другите народи „са имали из начало и преди да почнат“ (Архив/Arhiv, III, 1966: № 330, с. 782).

Събирането на средства и вербуването на доброволци вървели успоредно и били двете основни грижи на Раковски и неговите съмишленици по сформиране на „въоръжения полк“. Само с едно изречение Ст. Буйнов от Цариград обобщил, че е настъпило начало на сериозните приготовления. На 15 ноември 1861 г. той писал на Раковски: „С една дума работата ся почна делом, а не само словом, тачи каквото Бог даде“ (Архив/Arhiv, III, 1966: № 381, с. 876). С разширяване на мрежата на подготовката за предстоящото въстание, цариградският кръг излязъл от ролята си на пропагандатор на революционни идеи. На неговите плещи легнали грижите по събиране на младежи за легията, по снабдяването им със средства и изпращането им в Белград. Най-дейни сред тях били споменатите Стоян Буйнов и Стоил Попов (Балкански), които Христо Стамболски определил като „най-ревностните членове на дружинката“ (Стамболски/Stambolski 1927: 161).

Значителната документална база на моето проучване позволява да обособя два етапа в материалното обезпечаване на Първата българска легия (до юни 1862 г., когато въоръженото формирование официално било утвърдено от сръбска страна и било наречено легия, за него трябва да се говори като за „въоръжен полк“). Първият обхваща времето от есента (септември-октомври) до края (декември) на 1861 г., вторият може да се разположи през пролетта (март-юни) на 1862 г. Сега, като последвам многообразието от източници, ще центрирам изложението около тези, съвсем условно обозначени от мен, два периода в нейното финансиране.

* * *

Българите в Цариград били първите, които заявили готовност да окажат финансова подкрепа на революционната инициатива. Един от заможните български търговци – Христо Тъпчилещов, още в началото на акцията по набиране на доброволци и при предстоящата мисия на Стоил Балкански в Одеса, Браила и Бесарабия, показал задоволство от започналите приготовления и обещал да жертва до 2000 австрийски жълтици за предстоящото дело (Архив/Arhiv, III, 1966: № 339, с. 795, № 412, с. 916).

На 14 ноември 1861 г., снабден с препоръчителни писма от цариградското „общество“, със специални препоръки от Хр. Тъпчилещов за „честността“ на пратеника пред Н. М. Тошков в Одеса, и с предварителни препоръки от Г. Раковски, Стоил Балкански поел за Одеса. Според указанията на Раковски, след Одеса той трябвало да се яви още в Браила и в Бесарабия. Навсякъде мисията му била свързана с набавяне на средства (Архив/Arhiv, III, 1966: № 381, с. 876).

Ето какво разказват източниците за събитията в Одеса. Н. М. Тошков, деен български търговец, открил се със значителни финансови помощи за различни български начинания, свикал българските търговци и им разкрил целта на пътуването на Стоил Балкански. Присъстващите показали „ревност“ към започнатото дело и пристъпили към съставянето на „каса“, в която събрали 13000 сребърни рубли. Н. М. Тошков вложил 7000 рубли и се врекъл, след като делото потръгне („като направим начало на първата покупка“), той да увеличи своята жертва до 10000 рубли. Ст. Тошкович и К. Палаузов дали по 3000 рубли. Цитираният източник показва и още нещо важно. Одеските дейци сякаш пожелали да „придърпат“ центъра на приготовленията към себе си, като обявили „главна каса канторова да бъде тамо“, т.е. в Одеса. Те поискали парите да бъдат съх-

ранявани в Одеса и изпратени по предназначение тогава, когато от тях имало нужда (Архив/Arhiv, III 1966: № 412, с. 916).

Мисията на Ст. Балкански в Одеса била увенчана с набирането на 13000 рубли в помощ на начинанието на Раковски и с обещание за още пожертвования след първите показани успехи. Тъй като е важно за по-нататъшното ми изложение, ще спомена тук мимоходом, че в Одеса към Стоил Балкански се присъединил Иван М. Карапанчев. Завършил гимназия и военно училище в Одеса, той бил офицер на руска служба, където приел името Иван Панов. През 1862 г. бил сред доверените лица на Раковски (Хитов/Hitov 2003: 204-205).

Другият център, открил се с готовност да помага на революционното начинание, е българската общност в Браила. През лятото на 1861 г. Раковски бил за кратко в Браила, където имал кръг от свои привърженици – спомоществователи и абонати на в. „Дунавски лебед“. Тогава било създадено съзаклятие във връзка с предстоящите събития (Червенков/Chervenkov 1982: 42), а начело на групата застанал Мина Минович. Син на български преселници, той се родил в Браила, където взел активно участие в живота на българската колония и бил един от инициаторите за откриване на българско училище, макар самият той да не владеел български език (Червенков/Chervenkov 1982: 43; Жечев/Zhechev 1970: 46-47). От август 1861 г. насетне той бил настоятел на „Дунавски лебед“ в Браила (Червенков/Chervenkov 1982: 42; Архив/Arhiv, III, 1966: № 266, с. 656).

По-тесните връзки с българите в Браила по сформирването на полка и неговото въоръжаване били установени в началото на ноември 1861 г. (Архив/Arhiv, III, 1966: №370, с. 856, № 371, с. 857). След като разбрали намерението на Раковски, те организирали подписка за събиране на пари и заявили готовност да ги предоставят при нужда. Освен това, браилските българи поискали от Раковски да се яви лично при тях, за да си изяснят какво и как да работят (Архив/Arhiv, III, 1966: № 370, с. 856). През декември те взели решение да съберат „до #500“ (австрийски жълтици). Учителят К. Ив. Попов бил упълномощен да уведоми Раковски за взетите решения (Архив/Arhiv, III, 1966: № 409, с. 910). Константин Ив. Попов се родил в Търново, затова от 1864 г. започнал да се подписва Търновски. През 1862–1865 г. той бил учител в Браила и един от съратниците на Раковски в подетата от него революционна инициатива (Сюпюр/Syuyur 1982: 208; Жечев/Zhechev 1970: 47).

Раковски не отишъл в Браила, но с препоръчителни писма от него и от цариградските българи в средата на декември при тях се явил Стоил Балкански (Архив/Arhiv, III, 1966: № 412, с. 915; Маждракова-Чавдарова/Mazhdrakova-Chavdarova 1972: 361-363). Както свидетелстват източниците, българите в града били разделени на три класа според имотното си състояние. Балкански трябвало да работи сред третия клас, а учителят „Г. К.“ (К. Ив. Попов) останал да действа в „средния“ клас – „решихме да се узнай кой колко повече могат реши“ (Архив/Arhiv, III, 1966: № 412, с. 915; Маждракова-Чавдарова/Mazhdrakova-Chavdarova 1972: 361-363). Така мисията на Балкански и в Браила постигнала относителен успех – започнали разговорите по събиране на средства. Усилията се насочили към по-бедните и среднозаможни слоеве. Документите показват, че в този град българите се делели на „класове“ според имущественото си състояние и всеки от тях вземал участие в обществените начинания според своите възможности. Това се наблюдава например в инициативата по събиране на пари за откриване на българско училище в града. В преписката по този случай често пъти се споменава, че инициативата принадлежи на лица от „долната класа“ или от „втори ред хора“ (Жечев/Zhechev 1970: 46). Нещо подобно наблюдаваме и при инициативата на Раковски. За съжаление, сега е трудно да посочим как точно се е стигнало до обособяване на българските емигранти

по имуществен „ценз“, но това разграничение очевидно играело роля при разпределяне на финансови тежести, насочени към за общонародни инициативи.

Мисията на Стоил Балкански включила посещение и на няколко града в Бесарабия. Без да разполагам с ясни данни за свършеното там, нека маркирам бегло тези визити. В Кубей Ст. Балкански се срещнал с Д. Скачков, който бил насочен да се свърже по българските дела със сънародниците в Одеса (Архив/Arhiv, III, 1966: № 412, с. 915). В Болград се срещнал с училищния секретар, комуто възложил да въздейства сред сънародниците си в града чрез своето влияние (Архив/Arhiv, III, 1966: № 412, с. 915). Проучвателят на българските емигрантски общности в Русия и Бесарабия И. Забунов твърди, като се позовава на архивни материали, че в Болград Стоил Балкански и неговите другари беседвали с българския колонист х. Георги Радионов, на когото съобщили, че обикалят Влашко и Молдова „за съвещание с тамошните българи“, както и с бивши волонтери, след което възнамерявали да се отправят за Белград (Забунов/Zabunov 1981: 56-57). Известно е по документални източници, че Ст. Балкански посетил още Задунаевка и Галац (Архив/Arhiv, III, 1966: № 412, с. 916), но сведенията за пребиваването му в тези градове са доста неясни. В самия край на 1861 г. Балкански, заедно с Ив. Панов, се озовал в Букурещ, където се срещнал с млади българи, с които разговарял за готвеното от Раковски предстоящо въстание (Забунов/Zabunov 1981: 56; Улунян/Ulunyan 1968: № 1-2, 257-259).

Снабден с „рекомендателно писмо“, Иван Панов трябвало да замине при отец Натанаил в Добровеция манастир край Яш. Можем да допуснем, че една от целите на това пътуване е била да постави въпрос за материални средства, защото, както е добре известно, имотите на Зографския манастир в Южна Русия и Бесарабия – Киприяновския манастир край Кишинев и Добровецкия манастир край Яш, разполагали с добри възможности в това отношение (Архив/Arhiv, III, 1966: № 412, с. 916; Кирил/Kiril 1952: 209-212; Маждракова-Чавдарова/Mazhdrakova-Chavdarova 1987: 122-124).

С третия център на революционната подготовка – Виена, контакти били осъществени също в края на 1861 г. Сред дейните българи там бил Т. Райнов, син на известния възрожденски учител Райно Попович, който по това време управлявал търговска къща във Виена. През 1861–1862 г. сътрудничил на Раковски, като посредничил между него и виенската българска колония, а по-късно се включил в похода на Гарибалди (Маждракова-Чавдарова/Mazhdrakova-Chavdarova 1987: 22-23). През декември 1861 г. Раковски поискал от Т. Райнов да осигури печат, топографски карти и други необходими неща за легията (Трайков/Traikov 1990: 212; Архив/Arhiv, III, 1966: № 407, 904-905).

От отговор на Райнов на неизвестно писмо на Раковски научаваме, че трима българи били готови да отнесат в Белград събраните от тях хиляда австрийски жълтици (Архив/Arhiv, III, 1966: № 407, 904-905; Маждракова-Чавдарова/Mazhdrakova-Chavdarova 1995: 22-23). Този отговор от 10 декември 1861 г. подсказва, че искането на Раковски е стигнало до Виена в края на ноември или в началото на месец декември. А всичко това дава основание да заключим, че приблизително по едно и също време – ноември-декември 1861 г. – били подети инициативите за събиране на средства в Одеса, Браила и селищата в Бесарабия, както и във Виена. Емигрантските общности в тези градове били първите и най-сериозни пожертвователи за революционната инициатива на Раковски. Първите парични постъпления наложили избор на касиер-счетоводител, за какъвто около декември 1861 г. бил определен браилският българин Стефан Ряпов (Трайков/Traikov 1990: 213; Архив/Arhiv, IV, 1969: № 4, 35, bel. pod linia). Изворовият материал показва красноречиво, че акциите по набавяне на средства в този първи етап били обмислени и организирани, както и че били положени на централизирана основа. До средата на март 1862 г. инициативите по събиране на средства като че ли временно зам-

рели. През тези месеци обаче Раковски продължил да се занимава с други организационни задачи по сформирание на „въоръжения полк“.

* * *

Вторият етап от финансирането на българската легия е много интересен поради многообразието от совалки, пътувания, срещи и разисквания по предприетата революционна инициатива. За късмет, както вече посочих, за историята на Първа българска легия са съхранени много източници, сред които – автентичен документален материал, но и късни спомени на участници в събитията. С уговорката, че ще прибягвам и до „несигурните“ сведения на мемоарите, за да отсея достоверното от преувеличените или неверни данни, пристъпвам към опит за реконструкция на „втория етап“ от финансирането на легията.

С един „Позив за събиране на помощи за Белградската легия“ от март 1862 г. Раковски подновил инициативите по събиране на средства. Документът бил адресиран към браилските българи, тъй като в техните сърца „най-напред ся е възбудило благородное чювство родолюбия“, а те били призовани да жертват според възможностите си за постигане на „желаямата си цел“ (Архив/Arhiv, I, 1952: 385-386; Бурмов/Burmov 1974a: 47). Тъкмо от март 1862 г. е едно твърде завоалирано писмо от К. Ив. Попов от Браила до Ст. Балкански и Ив. Панов, в което с намек се споделят очакванията, когато се „наорточат и по-старите къщи“ и когато се разчуе, че първата продажба „с кяр“ вече е направена, финансовите приходи на начинанието да се увеличат (НБКМ-БИА, ІВ 1786).

В началото на април 1862 г., снабден с препоръчително писмо от Раковски, Ив. Касабов заминал за Браила. От него браилските българи трябвало да се информират по-подробно за предстоящото движение. Късните спомени на Касабов съдържат онази несигурна информация, която историографията се опитва да коригира чрез паралелен анализ с по-сигурни документи. Така например, Касабов твърди в отпечатаните през 1905 г. свои спомени, че той отнесъл на ръка при Раковски в Белград събраната в Браила сума от около 1000 минца, която била само предварителна помощ и която щяла да бъде умножена след началото на бунта (Касабов/Kasabov 1905: 21-22).

Две запазени разписки от април 1862 г. коригират сведението от Касабов и дават възможност за разни анализи. Първата разписка удостоверява, че „Господа почтени българи Ибраилски от втора класа“ са пожертвали 300 австрийски жълтици за „благородната цел на нашето отечество България“. Пожертвователи са братя Марин и Димо Петрович, Кръстю х. Чапъров, Иван Лазаров, Д. Балджиев, Д. Налбантов, Д. Томов, Д. Стефанов, Георги х. Костов (БИА-НБКМ/ВИА-НВКМ, ф. 154, а. е. 12, л. 3-4; ГСР/GSR 1968: 57-58). Нека посочим и това, че сборът от пожертваните суми, посочени в разписката, е 255, а не 300, за колкото тя е издадена.

Цв. Павловска се опитва да разреши противоречието в сведенията на Касабов и свидетелствата на разписките. Тя тълкува, че Ив. Касабов не е посочил имената на всички пожертвали средства, и, освен това, той ходил два пъти в Браила – в началото на 1862 г. и през април с.г. и два пъти приел средства от там – веднъж 300 и след това още 250 жълтици (Павловска/Pavlovska 1977: 60). В. Трайков пък посочва, че втората разписка, подписана от Привременното правителство, е официалната разписка (Трайков/Trajkov 1974: 240, бел. под линия).

Анализът на документите отдава правотата на В. Трайков. Официалният документ с дата 12 април 1862 г. е писан „у Белград“ и е подписан от „П. Н.“, т.е. от Привременното началство. Парите – 250 австрийски жълтици – са внесени в канцеларията на

Началството на 7 април, след завръщането на Касабов от Браила в Белград (ГСП/GSR 1968: 58). Първата разписка е писана пак от Ив. Касабов, но в Браила и като гаранция пред браилчани за надлежното получаване и предаване на направените от тях парични пожертвувания. В самата първа разписка Касабов отбелязал, че се задължава да даде на браилските българи „една записка от Привременното началство българско в Белград за точното внасяние на гореречената сума“ (ГСП/GSR 1968: 58). Това опровергава твърденията за две пътувания на Касабов до Браила и двукратно получени от там парични помощи. От друга страна, разминаването в сумите, посочени в двете разписки, поражда въпроси. Едно от възможните обяснения е, че Касабов е направил свои пътни или други разноски за сметка на браилските пожертвования.

Що се отнася до споменатите от Касабов 1000 австрийски жълтици, Д. Страшимиров предполага, че ако тези сведения са достоверни, това би могло да означава, че българите от „втори клас“ са дали 250 жълтици, а останалите 700 жълтици са внесени от българите от „първа класа“. Страшимиров допълва, че така сумата от 1000 жълтици, спомената от Касабов, е събрана от целия народ – от най-бедния до най-богатия българин (Страшимиров/Strashimirov 1930: 808). Обръщам внимание на това предположение само за да се усъмня в него, защото изворовите данни не дават основание да мислим, че заможните българи в Браила са дарили средства. Поне засега с данни за такава посока на разсъждение не разполагаме.

От друга страна, за сумата от 250 жълтици имаме още податки, които допълват знанията ни за събитията от пролетта на 1862 г. В едно писмо от „браилското общество“ на Добродетелната дружина до сръбското правителство от 6 октомври 1862 г. неговите членове уведомяват, че след решението на правителството да помогне за избавлението на българите, те създали общество в Белград. За тази цел браилските българи дарили 250 дуката, които Касабов трябвало да внесе в новосъставеното общество, а с парите имало право да се разпорежда само „обществото“. Подписалите въпросното писмо са Димо Петрович, Марин Петрович и Г. Железович. Не знаем дали всички, но със сигурност – част от далите пари са били членове на браилския клон на Добродетелната дружина. Документът е важен и с още нещо. В него браилските българи изразили недоволство от действията на Раковски, който след време усвоил парите и започнал да се разпорежда с тях еднолично. Не само това, те уверяват, че за дарените пари не били получили разписка (ГСП/GSR 1968: 65-66).

Като отмина без внимание последното твърдение, защото то очевидно не отговаря на истината, ще навляза в по-безславния момент от историята на легията – онзи, който разказва за вътрешни противоборства и за обвинения в злоупотреба с народни средства. Без никакво съмнение, тези проблеми не идели отвън. Те били „отгледани“ на роден терен и избуяли вътре в редовете на българското освободително движение. И макар да се изявявали като принципни противоречия, зад тях често можем да прозрем и зле прикрити лични амбиции.

Разправиите, изглежда, започнали тогава, когато в делата се намесил Иван Селимински. Той бил близък до дейците от Добродетелната дружина, а по време на Кримската война взел участие в организиране на доброволчески отряди (Кристанов/Kristanov 1962: 275-276). Вероятно на този опит се оперели дейците от Средоточното българско попечителство/Епитропия (по-познато в историческата наука и сред широката общественост като Добродетелна дружина, в каквато било преобразувано през 1862 г.) сега, когато го изпратили в Белград, за да се запознае отблизо с българските работи. През тази година Комитетът на „старите“ не подкрепил български надигания, повлиян без съмнение и от политиката на Русия, която не подкрепяла самостоятелни български революционни инициативи. Преди да потегли за Белград през Букурещ и Виена, Селимински

влязъл във връзка с руския консул в Букурещ барон Х. Х. Офенберг, от когото получил „инструкции и рекомендателни писма“ за руския посланик във Виена „г. Балабинов“ (В. Балабин) (Архив/Arhiv, I, 1952: 388). По документи установяваме, че на 22 март 1862 г. Селимински бил в Букурещ, откъдето поел за Виена (Архив/Arhiv, IV, 1969: № 21, с. 56). Около една седмица през април бил във Виена, където се срещнал с посланика Балабин и от когото получил препоръчителни писма за белградския руски консул. В първия ден на Възкресение (8 април 1862 г.) Селимински вече бил в Белград (Архив/Arhiv, I, 1952: 388).

В Белград пратеникът на Добродетелната дружина трябвало да се осведоми за приготовленията на Раковски, но и да получи информация за готовността на Сърбия да подкрепи българската инициатива (Арнаудов/Arnaudov 1936: 159). Сигурно е например, че в Белград Селимински се срещнал със сръбския министър-председател Илия Гарашанин (Архив/Arhiv, I, 1952: 387-388). Срещата му с Раковски не протекла мирно, а според обясненията на Касабов причина за конфликтите било нежеланието на Селимински да предаде на Раковски пари, отпуснати от букурещките българи (Касабов/Kasabov 1905: 25). Ние днес не разполагаме с други свидетелства, че българите в Букурещ са отпуснали някакви средства за начинанието на Раковски през 1862 г. Недоволството на Раковски по-скоро било провокирано от соваките на Селимински и срещите му с руските дипломатически представители в Букурещ, Виена и Белград, а също и от съмнения за негово предателство към българското дело. В такава посока на разсъждения водят податките от две писма на Раковски до браилските българи от април 1862 г. (Архив/Arhiv, I, 1952: 386-389; ГСР/GSR 1968: 59-60).

Вероятно под влияние на Селимински, който се явил в Браила след Белград, браилските българи променили отношението си към инициативата на Раковски. Според данните на източниците, Селимински се опитвал да влияе върху браилските българи да не дават исканата от Раковски помощ. Уведомен за това от Касабов, Раковски побързал да предупреди браилските си съмишленици да бъдат предпазливи. Призовал ги по-скоро да изберат честен българин, когото да упълномощят да отнесе събраните средства в Белград. Промяната на позицията на браилските българи дошла след съобщенията на Селимински (Архив/Arhiv, I, 1952: 386-389; ГСР/GSR 1968: 59-60). Тъй като в началото на април 1862 г. Касабов отнесъл в Белград дарените в Браила 250 дуката, сумите, за които става дума сега, са онези обещани от браилчани пари, които те допълнително щели да съберат и изпроводят – след получаване на сведения от Селимински за работите в Белград.

Отдръпването на браилските българи продължило и след това. Така например, когато през юни 1862 г. Раковски изпратил Теохар Папазов, български търговец, по това време живеещ в Груя, в Браила и Галац, за да търси помощ за българските legionери, мисията му завършила без успех. В Браила първоначално го приели добре и обещали да съберат пари. В Галац още от самото начало не му дали никаква надежда. При повторното си отиване в Браила Папазов намерил още по-сериозна промяна в настроението. Той обяснил това с „нечаяните случки“ в Белград, т.е. с боевете при Белградската крепост на 3 и 5 юни. При промяната на ситуацията той не настоявал, но останал угрижен за сетнешните дела на легията. Браилските българи дали някаква надежда, че при успешно начало на „работата“ те ще „учинят най-голяма жертва“, което Папазов удостоил с коментар: „Вижте им умат, чи като са започела, кой веке ще ги търси!“ (Архив/Arhiv, IV, 1969: № 43-44, 79-81; Червенков/Chervenkov 1982: 45). Според биографиите на Селимински, неуспешната мисия на Т. Папазов в Браила и Галац до голяма степен се дължала на неблагоприятното осветление на въпроса за българското въстание, което

дал Селимински на браилските българи след своето пътуване до Белград през пролетта на 1862 г.

Третият център – Виена – също проявил активност през пролетта на 1862 г. Виенските българи изпратили Д. Павлович (роден в Свищов, син на Христати Павлович и брат на Николай Павлович, по това време Д. Павлович учел медицина във Виена, а през 1862 г. бил член на Привременното правителство в Белград) в Белград при Ил. Гарашанин, а мисията му, подобно тази на Селимински, била да узнае как сръбското правителство гледало на „тая работа“ – подготовката за въстание в България – и дали то било готово да подкрепи проектираното българско въстание (Касабов/Kasabov 1905: 22; ГСР/GSR 1968: 489). При този втори етап в активността на виенските българи особено се изявил Н. Конаки-Богориди, правнук на Софроний Врачански, син на Стефан Богориди и бивш княз на Молдова, който по онова време живеел във Виена (Начов/Nachov 1925: 184-185). Ако се доверим на цитираните спомени на Касабов, Н. Конаки пожелал да „положи“ за делото до 30 хиляди австрийски минца и дори „прямо“ (лично) да вземе участие с въстаниците (Касабов/Kasabov 1905: 22). Раковски изпратил Ив. Касабов във Виена, за да даде сведения на Н. Конаки „за всички неща при нас“ (Архив/Arhiv, I, 1952: 291; Бурмов/Burmov 1974б: 38).

Спомените на Ив. Касабов за срещата във Виена са все така несигурни, както досега коментиранияте данни. Той твърди например, че Богориди гласувал именно нему доверието си като на честен човек и „прав патриот“ и му доверил, че ипотекирал мошката си в Молдова за 25 хиляди минца, както и че лично щял да отнесе в Белград обещаните помощи. Отделно от това, във Виена Касабов получил общо 2000 минца, 1500 от които – от Т. Райнов. Касабов отнесъл парите в Белград с изричната молба на виенските българи да се работи бързо за по-скорошната подготовка на въстанието (Касабов/Kasabov 1905: 23-24). В късно свидетелство за Иван Касабов, подписано от В. Д. Стоянов, М. Попович и др. се подчертава, че през 1862 г. Касабов ходил в Браила и Виена, откъдето се върнал при Раковски с 2-3 хиляди австрийски минца помощ, с които била поддържана българската легия (БИА-НБКМ, ф. 154, а. е. 18, л. 89). „Виенските“ български пожертвования засега не можем да потвърдим с официална документация.

Сигурно е обаче, че през втората половина на месец май 1862 г. Раковски се срещнал в румънското пристанище Груя с княз Н. Конаки-Богориди. Сведенията за срещата са оскъдни и отново с мемоарен характер. Съвременници на събитията разказват, че Богориди бил придружен от д-р Рашко Петров (завършил медицина във Виена, лекар на Първа българска легия и член на Привременното правителство), и те предали на Раковски 2 хиляди минца (Касабов/Kasabov 1905: 26). Подробности за разговора не са ни известни, защото Раковски и Богориди разговаряли „на особно“, но извори потвърждават съперничеството между двамата по важния въпрос – онзи за бъдещия княз на свободна България (Касабов/Kasabov 1905: 26; ГСР/GSR 1968: 491). Авторите са имали възможност вече да изкажат предположение, че пожертвованието на княз Н. Конаки-Богориди може да е направено под влияние на тази примамлива перспектива. Що се отнася до паричното пожертвование, цитирано от Касабов, за него други документални потвърждения не се откриват. Има едно сведение, според което Конаки-Богориди бил шеф на български комитет във Виена, който пък в „последно време“ разполагал с 25000 дуката. Това сведение извличам от доклад на австрийския представител в Цариград барон фон Прокеш до граф Р. Ротенльовен (министър на външните работи във Виена) от декември 1862 г. (Документи/Dokumenti 1948: 65). Независимо дали информацията е точна, вниманието към дейността на българската колония във Виена само по себе си е вече знак, че тази дейност не останала незабелязана.

Наистина, на 6 юни 1862 г. виенските привърженици на Раковски писали на Сава Филаретов, който по това време бил в Цариград, че са започнали да събират пари и до този момент са изпратили 3000 златни минца, както и че княз Богориди бил готов „да жертвува всичко“. Виенските българи призовали Филаретов да иска от княз Лобанов да изпълни онова, което от толкова време обещавал на Богориди, и посъветвали Филаретов да осъществи обратна връзка с тях или чрез руското посолство във Виена, или чрез специален човек (РБНОД/RBNOD 1987б: № 343, 231-233). Не е ясно какво е обещавал княз Ал. Лобанов-Ростовски, по това време руски посланик в Константинопол. Някои автори са склонни да приемат, че неговото обещание може да има връзка със замисляната революционна инициатива или че българи са търсили помощта на руски официални лица за същата цел (Маждракова-Чавдарова/Mazhdrakova-Chavdarova 2002: 148). От друга страна, писмото от Виена, което е подпечатано от Българско Привременно началство, иде да покаже, че т.нар. български комитет във Виена бил подчинен на Началството в Белград и съвместно с него работил по българското въстание.

Една интересна инициатива на българите в Груя също била насочена към финансиране на легията. Няколко шлепа царевица били продадени в Хърватско от Сава Иванович, след което парите били вложени у банкерин-евреин в Белград. Условието било тези пари да не се отпускат на Раковски без знанието на търговците от Груя (ГСП/GSR 1968: 490, 495). Т. Папазов поискал парите да се предадат на Раковски (Архив/Arhiv, IV, 1969: № 44, с. 81). Какво е станало впоследствие, не е много ясно, но според Васил Папазоглу Раковски все пак успял да изтегли сумата от банкерина евреин и със съгласието на търговците-вложители (ГСП/GSR 1968: 490).

* * *

Последният аспект от поставената тема, на който ще се спра накратко, за да обхвана всички очаквани и предполагаеми източници за финансиране и издръжка на легията, се отнася до помощта, обещана и оказана от сръбското правителство за българските легионери през 1862 г. Всеизвестно е, че революционната инициатива била положена в „благовремето“ на задаващ се нов сръбско-турски конфликт. Раковски споделил с Петраки Симов в Белград надеждите си за помощта на Сърбия така: делото на освобождението е съзряло до „най-пълна степен“ и връщане назад е невъзможно, но „само догдето ни е Сръбското правителство на ръка“ (Архив/Arhiv, I, 1952: № 31, с. 389). В окончателната редакция на Статута за Привременното българско началство в Белград от 15 юни 1862 г. изрично е посочено, че началството се съставя с „дозволенията на Високото правителство“ (Архив/Arhiv, I, 1952: № 33, с. 391). В разговорите си с Касабов Раковски изтъквал, че въоръжаването на легионерите е работа на сръбското правителство (Касабов/Kasabov 1905: 27). По-стари и съвременни български и сръбски автори са в съгласие по въпроса за въоръжаването на българската легия – събирането на средства било за изхранване на легионерите, но снабдяването с оръжие било грижа на сръбското правителство (Петров/Petrov 1910: 147; Страшимиров/Strashimirov 1930: 815-816, 858; Йонков/Yonkov 1963: 57-58; Трайков/Trajkov 1974: 248; Јакшић/Jakšić 1963: 15; Стојанчевич/Stojanchevich 1988: 184-185).

Участието на доброволците на Раковски в белградските събития на 3-5 юни 1862 г. изиграло ролята на своеобразен водораздел в историята на легията. Сръбските власти дали официално разрешение за сформирани на легията едва след боевете при белградската крепост (Архив/Arhiv, I, 1952: № 39, с. 397). От този момент насетне започнали и сериозните трудности, свързани най-вече с материалната издръжка и въоръжаването на българското военно формование. При това трудностите произтичали

както от политиката на Сърбия и на великите сили, които само малко по-късно щели да уредят сръбско-турския конфликт, така и от вътрешнобългарските съперничества. Освен укорите към Селимински например, за които мимоходом споменах, по-късно Ив. Касабов бил обвиняван, че „интригувал и издавал“ (ГСП/GSR 1968: 494). Самият той се „оправдава“ в своите късни мемоари, че бил длъжен да уведомява българите във Виена за употребата на изпратените от тях средства (Касабов/Kasabov 1905: 27). По негов сигнал, че с парите, изпратени от тях, Раковски злоупотребявал и използвал за свои „лични цели“, виенските българи изпратили в Белград В. Д. Стоянов (Касабов/Kasabov 1905: 31). Браилските съратници на Раковски му отправили подобни обвинения (ГСП/GSR 1968: 65-66). През 1868–1869 г. П. Кисимов, привърженик на Добродетелната дружина, поместил в своята статия „Черти от военен дух у съвременните българи“, печатана на страниците на в. „Дунавска зора“, станалото впоследствие пословично обвинение към Раковски: „Четири хиляди жълтици народни пари разнесоха се напусто подир един егоизъм“ (Кисимов/Kisimov 1994: 88).

На един от най-ранните изследователи на революционните дела на българите – Д. Страшимиров, принадлежи сполучливият и все още актуален коментар за ролята на Раковски като български представител пред сръбския княжески двор (Страшимиров/Strashimirov 1930: 815-816). От друга страна, както и посочих, документите и късните мемоари недвусмислено сочат, че събираните пари били предназначени за материална издръжка и изхранване на легионерите, а не за купуване на оръжие (Архив/Arhiv, IV, 1969: № 34, с. 68; № 35, с. 69; № 38, с. 72). Така например, в едно изложение до сръбския княз Михаил Обренович от август 1862 г. Раковски съобщил, че на всеки един от своите доброволци той всеки месец давал по 15 гроша (Архив/Arhiv, I, 1952: № 39, 397-398). Ето защо, и след като парите на легията били откраднати, той молил сръбския княз да въоръжи невъоръжените от него легионери и да поеме тяхната прехрана (Архив/Arhiv, I, 1952: 398).

Поверени на сестриния син на Раковски – Киро Стоянов – парите били задигнати от няколко селяни от Остружница. След оплакването на Раковски двама от крадците били заловени, но останалите успели да се спасят (Касабов/Kasabov 1905: 30; БИА-НБКМ/ВИА-НБКМ, ф. 545, а. е. 1, л. 17-19; ПА 8418, л. 26-27; ГСП/GSR 1968: 488). Според Касабов Раковски получил не само уверения от княз Михаил, че ще си получи парите, но дълго време след това той получавал пари, докато получил всичко от сръбското правителство (Касабов/Kasabov 1905: 30). Други съвременници отхвърлят вероятността Раковски да е получил парите от сръбските власти. Княз Михаил бил обещал да изплати тези пари, но така и не изпълнил обещанието си (Адженов/Adzhenov 1895: 43-45, бел. под линия). За връщането на откраднатите пари Раковски започнал дълъг съдебен процес (ГСП/GSR 1968; Архив/Arhiv, IV, 1969). От времето на процеса са исканията на кредиторите на Раковски да получат сумите, изразходвани от тях за изхранване на легионерите, за ушиване на униформите и за други услуги за нуждите на събраните в Белград български доброволци (ГСП/GSR 1968; Архив/Arhiv, IV, 1969).

През август 1862 г., когато поискал помощ от княз Михаил, Раковски написал още няколко изложения до отговорни сръбски лица и институции. На министър Илия Гарашанин заявил, че няма резултат от делото във връзка с откраднатите пари на легията и помолил да му се дадат някакви средства като компенсация, за да може да преживява (Архив/Arhiv, I, 1952: № 40, с. 399). На 24 август се обърнал към сръбското Военно министерство с искане то да поеме издръжката на войниците, което не можел да направи сам, тъй като останал без средства (Архив/Arhiv, I, 1952: № 41, 399-400). Тази молба била разгледана много скоро и било разпоредено всички доброволци под командата на

Раковски да бъдат зачислени на правителствена издръжка (Архив/Arhiv, IV, 1969: № 91, с. 111).

С решенията на конференцията в цариградското предградие Канлиджи от края на август 1862 г., според които всички чужди военни формирования на сръбска територия подлежали на разформироване, бил сложен край на българската легия в Белград. На 7 септември 1862 г. сръбският военен министър издал заповед за разпускане на Българската легия. На 9 септември заповедта била приведена в изпълнение (ГСП/GSR 1968: 63). Постановено било оръжието, което принадлежало на Раковски, да му бъде върнато (Архив/Arhiv, I, 1952: № 39, с. 398; Касабов/Kasabov 1905: 22; Петров/Petrov 1910: 139-140).

В края на 1862 и в началото на 1863 г. Раковски, заедно с други българи в емиграция, взели участие в акцията по прехвърляне на руско оръжие за Сърбия. Проблемът е широко интерпретиран в сръбската, руската и българската литература (Јовановић/Jovanoviћ 1990: 413-416; Перовић/Peroviћ 1938; Карасев/Karasev 1978: 44-57; Никитин/Nikitin 1962; Јакшић/Jakshiћ 1963: 159-168; Игњатович/Ignyatovich 1964: 417-421; Трајков/Trajkov 1970: 90-97; Трајков/Trajkov 1971: 226-229; Карасев/Karasev 1986: 168; Нарочницкаја/Narochnitskaja 1989: 41-44). Участието в подобна инициатива било плод на надеждите на българския революционер за получаване на военна помощ от Сърбия за българското националноосвободително движение. То е и израз на неговата идея за единодействие и съвместни действия на балканските народи в общата борба срещу Османската империя.

* * *

Ако полагането на българската революционна инициатива в рамките на военните планове на Сърбия можем да отчетем като една от основните слабости на замисляната инициатива, то действията по нейното финансиране представляват важен етап и ценен опит в българската революционна идеология и практика. Както посочих още в началото на този текст, най-добре те могат да бъдат разбрани, ако се разгледат в тяхното вътрешно развитие за целия период на „организираното революционно движение“. Затова тук ще маркирам само в едри щрихи най-важното от опита на Първа българска легия, който, без съмнение, бил пренесен през годините.

Програмните документи на Раковски визират идея за създаване на паричен фонд за предстоящите революционни начинания. Принципът за централизирано събиране на средства е добре доловим в Първия план за освобождение на България от 1858 г. В практическата дейност идеите се следват, доколкото условията и обстоятелствата позволяват. Раковски отправил писма до сънародниците в Дунавските княжества, Русия и Австрия с призови да започнат събиране на средства. Връзката със съмишлениците се осъществила чрез специални пратеничества – мисии на доверени лица. Те получили задължението да разясняват назряващите събития, да подготвят духовете за предстоящата борба, да вербуват доброволци, както и да работят за събиране на парични средства и да ги предоставят в центъра в Белград.

В българските емигрантски колонии били организирани подписки, а пратениците на Раковски отнесли в Белград значителни парични средства. За получените пари били издадени разписки, а за разпореждане с парите бил определен касиер. От една страна, издаването на разписка трябвало да бъде гаранция пред пожертвователите, че техните суми ще бъдат предадени по предназначение и че с тях няма да се злоупотреби. От друга, то било сигурен знак за следвания централистичен принцип при финансирането на въоръжения полк. В историята на българското революционно движение от началото

на XIX в. издаването на разписка се наблюдава за първи път при сформирването на Първа българска легия. В резултат на предприетите действия били събрани значителни средства, с които доброволците били издържани и изхранвани. Тяхното въоръжаване трябвало да бъде поето от сръбска страна. Развоят на събитията обаче довел до мирно регулиране на турско-сръбския конфликт и така бил поставен край на поетия към българите сръбски ангажимент. С това рухнали и българските надежди за освобождение в рамките на сръбската военна инициатива от началото на 60-те години на XIX в.

ЛИТЕРАТУРА

- Архив, I, 1952: Архив на Г. С. Раковски. Т. I. Писма и ръкописи на Раковски. Събрал и подготвил за печат Г. Димов. София: Издание на БАН (Arhiv, I, 1952: Arhiv na G. S. Rakovski. T. I. Pisma i rakopisi na Rakovski. Sabral i podgotvil za pechat G. Dimov. Sofia: Izdanie na BAN).
- Архив, II, 1957: Архив на Г. С. Раковски. Т. II. Писма до Раковски 1841–1860 г. С обяснителни бележки и под. ред. на Н. Трайков. Подготвил за печат В. Трайков. София: Издание на БАН (Arhiv, II, 1957: Arhiv na G. S. Rakovski. T. II. Pisma do Rakovski 1841–1860 g. S obyasnitelni belezhki i pod. red. na N. Traykov. Podgotvil za pechat V. Traykov. Sofia: Izdanie na BAN).
- Архив, III, 1966: Архив на Г. С. Раковски. Т. III. Писма до Раковски 1861 г. Под ред. на Н. Трайков. Подготвил за печат и с обяснителни бележки от В. Трайков. София: Издателство на БАН (Arhiv, III, 1966: Arhiv na G. S. Rakovski. T. III. Pisma do Rakovski 1861 g. Pod red. na N. Traykov. Podgotvil za pechat i s obyasnitelni belezhki ot V. Traykov. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Архив, IV, 1969: Архив на Г. С. Раковски. Т. IV. Писма до Раковски 1862–1867. Подготвил за печат и с обяснителни бележки от В. Трайков. София: Издателство на БАН (Arhiv, IV, 1969: Arhiv na G. S. Rakovski. T. IV. Pisma do Rakovski 1862–1867. Podgotvil za pechat i s obyasnitelni belezhki ot V. Traykov. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Адженов 1895: *Адженов, Ив.* Записки от живота на Георги Стойков Раковски. Русе, св. IIIA (Adzhenov 1895: *Adzhenov, Iv.* Zapiski ot zhivota na Georgi Stoykov Rakovski. Ruse, sv. IIIA).
- Арnaudов 1936: *Арnaudов, М.* Раковски и Селимински в 1862 година. Един интересен момент от българското политическо движение в XIX век. – Българска мисъл, кн. 2 (Arnaudov 1936: *Arnaudov, M.* Rakovski i Seliminski v 1862 godina. Edin interesen moment ot balgarskoto politicheskoto dvizhenie v XIX vek. – Balgarska misal, kn. 2).
- Бурмов 1974а: *Бурмов, Ал.* Втори поправки към том първи на „Архив на Г.С.Раковски“. – В: Избрани произведения. София: Издателство на БАН, Т. 2 (Burmov 1974a: *Burmov, Al.* Vtori popravki kam tom parvi na „Arhiv na G.S.Rakovski“. – V: Izbrani proizvedenia. Sofia: Izdatelstvo na BAN, T. 2).
- Бурмов 1974б: *Бурмов, Ал.* Поправки към том първи от „Архив на Г. С. Раковски“. – В: Избрани произведения. София: Издателство на БАН, Т. 2 (Burmov 1974b: *Burmov, Al.* Popravki kam tom parvi ot „Arhiv na G. S. Rakovski“. – V: Izbrani proizvedenia. Sofia: Izdatelstvo na BAN, T. 2).
- ГСР 1968: Георги Стойков Раковски. Възгледи, дейност и живот. София: Издателство на БАН, Т. 2 (GSR 1968: Georgi Stoykov Rakovski. Vazgledi, deynost i zhivot. Sofia: Izdatelstvo na BAN, T. 2).

- Документи 1948: Документи за българската история. Т. V. Документи за новата история на българския народ из Виенските държавни архиви. 1830–1877. Събрал П. Ников. Под ред. на Ст. Романски. София: Издателство на БАН (Dokumenti 1948: Dokumenti za balgarskata istoria. T. V. Dokumenti za novata istoria na balgarskia narod iz Vienskite darzhavni arhivi. 1830–1877. Sabral P. Nikov. Pod red. na St. Romanski. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Жечев 1970: Жечев, Н. Браила и българското културно-национално възраждане. София: Издателство на БАН (Zhechev 1970: Zhechev, N. Braila i balgarskoto kulturno-natsionalno vazrazhdane. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Забунув 1981: Забунув, Ив. Болгары юга России и национальное болгарское возрождение в 50-70-е г.г. XIX в. Кишинев: Штиинца (Zabunov 1981: Zabunov, Iv. Bolgary yuga Rossii i natsionalnoye bolgarskoe vozrozhdenie v 50-70-e g.g. XIX v. Kishinev: Shtiintsya).
- Игнятович 1964: Игнятович, Дж. Г. С. Раковски в Белград (1860–1863). – В: Сб. Георги Стойков Раковски. Възгледи, живот и дейност. София: Издателство на БАН, Т. 1 (Ignyatovich 1964: Ignyatovich, Dzh. G. S. Rakovski v Belgrad (1860–1863). – V: Sb. Georgi Stoykov Rakovski. Vazgledi, zhivot i deynost. Sofia: Izdatelstvo na BAN, T. 1).
- Йонков 1963: Йонков, Хр. Начало на българската националноосвободителна акция в Белград през 1862 година. – История и география, кн. 4 (Yonkov 1963: Yonkov, Hr. Nachalo na balgarskata natsionalnoosvoboditelna aktsia v Belgrad prez 1862 godina. – Istoria i geografia, kn. 4).
- Јакшић 1963: Јакшић, Гр., В. Вучковић. Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (Први балкански савез). Београд (Jakshih 1963: Jakshih, Gr., V. Vuchkovich. Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila (Prvi balkanski savez). Beograd).
- Јовановић 1990: Јовановић, Сл. Уставобранители и њихова влада. Друга влада Милоша и Михаила. Београд (фототипно издание) (Jovanovich 1990: Jovanovich, Sl. Ustavobraniteli i njihova vlada. Druga vlada Milosha i Mihaila. Beograd (fototipno izdanie)).
- Карасев 1978: Карасев, В. Из истории русско-сербских отношений в 60-х годах XIX в. – Советское славяноведение, кн. 2 (Karasev 1978: Karasev, V. Iz istorii rusko-serbskih otnosheniy v 60-h godah XIX v. – Sovetskoe slavyanovedenie, kn. 2).
- Карасев 1986: Карасев, В. Сербия и Балканский союз. – В: Международные отношения на Балканах 1856–1878 гг. Москва: Наука (Karasev 1986: Karasev, V. Serbia i Balkanskiy soyuz. – V: Mezhdunarodnye otnoshenia na Balkanah 1856–1878 gg. Moskva: Nauka).
- Касабов 1905: Касабов, Ив. Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. София: Синева (Kasabov 1905: Kasabov, Iv. Moite spomeni ot vazrazhdaneto na Balgaria s revolyutsionni idei. Sofia: Sineva).
- Кирил 1952: Кирил, Патриарх Български. Натанаил, митрополит Охридски и Пловдивски 1820–1906. София (Kiril 1952: Kiril, Patriarh Balgarski. Natanail, mitropolit Ohridski i Plovdivski 1820–1906. Sofia).
- Кисимов 1994: Кисимов, П. Българските завери. София: ПИК (Kisimov 1994: Kisimov, P. Balgarskite zaveri. Sofia: PIK).
- Кристанов 1962: Кристанов, Цв., Ив. Пенаков, Ст. Маслев. Д-р Иван Селимински като учител, лекар и общественик. София: Издателство на БАН (Kristanov 1962: Kristanov, Tsv., Iv. Penakov, St. Maslev. D-r Ivan Seliminski kato uchitel, lekar i obshtestvenik. Sofia: Izdatelstvo na BAN).

- Маждракова-Чавдарова 1972: *Маждракова-Чавдарова, О.* Българското национално-революционно движение след Кримската война (1856–1866 г.). С., непубликувана дисертация (Mazhdrakova-Chavdarova 1972: *Mazhdrakova-Chavdarova, O.* Balgarskoto natsionalnorevoluyutsionno dvizhenie sled Krimskata vojna (1856–1866 g.). S., nepublikovana disertatsia).
- Маждракова-Чавдарова 1995: *Маждракова-Чавдарова, О.* Васил Левски и революционната обстановка в България 1861–1862 г. – В: Българско възраждане. Идеи. Личности. Събития. Годишник на общобългарския комитет „Васил Левски“, т. 1 (Mazhdrakova-Chavdarova 1995: *Mazhdrakova-Chavdarova, O.* Vasil Levski i revolyutsionnata obstanovka v Balgariya 1861–1862 g. – V: Balgarsko vazrazhdane. Idei. Lichnosti. Sabitia. Godishnik na obshtobalgarskia komitet „Vasil Levski“, t. 1).
- Маждракова-Чавдарова 1987: *Маждракова-Чавдарова, О.* В. Левски, Г. Раковски и българската емиграция през 1866 г. – Във: Васил Левски 1837–1987. Изследвания. София: Издателство на БАН (Mazhdrakova-Chavdarova 1987: *Mazhdrakova-Chavdarova, O.* V. Levski, G. Rakovski i balgarskata emigratsia prez 1866 g. – Vav: Vasil Levski 1837–1987. Izsledvania. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1987).
- Маждракова-Чавдарова 2004: *Маждракова-Чавдарова, О.* „Дружината на верните приятели“ в Цариград и Г. С. Раковски. – ИПр, кн. 5-6 (Mazhdrakova-Chavdarova 2004: *Mazhdrakova-Chavdarova, O.* „Druzhinata na vernite priyateli“ v Tsarigrad i G. S. Rakovski. – IPr, kn. 5-6).
- Маждракова-Чавдарова 2002: *Маждракова-Чавдарова, О.* Към предисторията на революционния комитет в София през Възраждането. – В: В търсене на истината. Професор Николай Генчев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ (Mazhdrakova-Chavdarova 2002: *Mazhdrakova-Chavdarova, O.* Kam predistoriyata na revolyutsionnia komitet v Sofia prez Vazrazhdaneto. – Vav: V tarsene na istinata. Profesor Nikolay Genchev. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“).
- Маждракова-Чавдарова 1997: *Маждракова-Чавдарова, О.* Национално-революционни борби на българския народ 1828–1878. София: Абагар (Mazhdrakova-Chavdarova 1997: *Mazhdrakova-Chavdarova, O.* Natsionalnorevoluyutsionni borbi na balgarskia narod 1828–1878. Sofia: Abagar).
- Маждракова-Чавдарова 1974: *Маждракова-Чавдарова, О.* Планът на Г. С. Раковски за освобождението на България от 1858 г. – Векове, кн. 2-3 (Mazhdrakova-Chavdarova 1974: *Mazhdrakova-Chavdarova, O.* Planat na G. S. Rakovski za osvobozhdenieto na Balgaria ot 1858 g. – Vekove, kn. 2-3).
- Нарочницкая 1989: *Нарочницкая, Л. И.* Россия и отмена нейтрализации Черного моря 1856–1871 гг. К истории Восточного вопроса. Москва: Наука (Narochnitskaya 1989: *Narochnitskaya, L. I.* Rossia i otmena neytralizatsii Chernogo morya 1856–1871 gg. K istorii Vostochnogo voprosa. Moskva: Nauka).
- Начов 1925: *Начов, Н.* Цариград като културен център на българите до 1877 г. София (отд. отпечатък) (Nachov 1925: *Nachov, N.* Tsarigrad kato kulturen tsentar na balgarite do 1877 g. Sofia (otd. otpechatak).
- Никитин 1962: *Никитин, С.* Европейская дипломатия и Сербия в начале 60-х годов XIX в. – Вопросы истории, № 9 (Nikitin 1962: *Nikitin, S.* Evropeyskaya diplomatia i Serbia v nachale 60-h hodov XIX v. – Voprosy istorii, № 9).
- Орманджиев 1962: *Орманджиев, Ив.* Нови данни за Г. С. Раковски по време на Първата българска легия и след нейното разтуряне. – ИПр, кн. 6 (Ormandzhiev 1962: *Ormandzhiev, Iv.* Novi dannii za G. S. Rakovski po vreme na Parvata balgarska legia i sled neynoto razturyane. – IPr, kn. 6).

- Павловска 1977: *Павловска, Цв. Георги С. Раковски и проблемът за въоръжаването в българското национално-революционно движение 1856–1868 г.* – Изв.ВИНД, т. 23 (Pavlovska 1977: *Pavlovska, Tsv. Georgi S. Rakovski i problemat za vaorazhavaneto v balgarskoto natsionalnorevoljutsionno dvizhenie 1856–1868 g.* – Izv.VIND, t. 23).
- Перовић 1938: *Перовић, Р.* Дипломатски спор о преносу српског оружја 1862 преко Румуније. Београд (Peroviћ 1938: *Peroviћ, R. Diplomatski spor o prenosu srpskog oruzhija 1862 preko Rumunije. Beograd*).
- Петров 1910: *Петров Б.* Биографија на Георги Стойков Раковски. Софија (Petrov 1910: *Petrov B. Biografija na Georgi Stoykov Rakovski. S.*).
- РБНОД 1987а: *Русия и българското национално-освободително движение 1856–1876. Документи и материали. Т. I, Ч. I (февруари 1856 – декември 1860).* Софија: Издателство на Българската академия на науките (RBNOD 1987a: *Rusiya i balgarskoto natsionalno-osvoboditelno dvizhenie 1856–1876. Dokumenti i materialii. T. I, Ch. I (fevruari 1856 – dekemvri 1860).* Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite).
- РБНОД 1987: *Русия и българското национално-освободително движение 1856–1876. Документи и материали. Т. 1, Ч. 2 (януари 1861–декември 1963).* Софија: Издателство на Българската академия на науките (RBNOD 1987b: *Rusia i balgarskoto natsionalno-osvoboditelno dvizhenie 1856–1876. Dokumenti i materialii. T. 1, Ch. 2 (yanuari 1861–dekemvri 1963).* Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite).
- Стамболски 1927: *Стамболски, Хр.* Автобиографија, дневници и спомени. Т. 1. Софија: Държавна печатница (Stambolski 1927: *Stambolski, Hr. Avtobiografija, dnevnitsi i spomeni. T. 1. Sofia: Darzhavna pechatnitsa*).
- Стойчев 1942: *Стойчев, Ив.* Раковски-войнът. – Българска мисъл, кн. 9 (Stoychev 1942: *Stoychev, Iv. Rakovski-voynat. – Balgarska misal, kn. 9*).
- Стојанчевич 1988: *Стојанчевич, Вл.* Србија и Бугари 1804–1878. Београд (Stojanchevich 1988: *Stojanchevich, Vl. Srbia i Bugari 1804–1878. Beograd, 1988*).
- Страшимиров 1930: *Страшимиров, Д.* Комитетското десетилетие. Епоха на комитите 1866–1876. Софија (Strashimirov 1930: *Strashimirov, D. Komitetskoto desetiletie. Epoha na komitite 1866–1876. Sofia*).
- Сюпюр 1982: *Сюпюр, Е.* Българската емигрантска интелигенција в Румъния през XIX век. Софија: Издателство на БАН (Syuryur 1982: *Syuryur, E. Balgarskata emigrantska inteligentsia v Rumania prez XIX vek. Sofia: Izdatelstvo na BAN*).
- Трайков 1990: *Трайков, В.* Георги Стойков Раковски. Документален летопис 1821–1867. Софија: Държавно издателство „Д-р Петър Берон“ (Traykov 1990: *Traykov, V. Georgi Stoykov Rakovski. Dokumentalen letopis 1821–1867. Sofia: Darzhavno izdatelstvo „D-r Petar Beron“*).
- Трайков 1974: *Трайков, В.* Георги Стойков Раковски. Биографија. Софија: Издателство на Българската академия на науките (Traykov 1974: *Traykov, V. Georgi Stoykov Rakovski. Biografija. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite*).
- Трайков 1982: *Трайков, В.* Приносът на Г. С. Раковски за организиране въоръжените сили на българския народ. – ВИС, кн. 2 (Traykov 1982: *Traykov, V. Prinosat na G. S. Rakovski za organizirane vaorazhenite sili na balgarskia narod. – VIS, 1982, kn. 2*).
- Трайков 1971: *Трайков, В.* Раковски и балканските народи. Софија: Наука и изкуство (Traykov 1971: *Traykov, V. Rakovski i balkanskite narodi. Sofia: Nauka i izkustvo, 1971*).

- Улунян 1968: *Улунян, А. А.* Из истории национально-освободительного движения в Болгарии 60-70-х годов XIX в. (По донесениям русских дипломатов). – ИИИ, Т. 20 (Ulunyan 1968: *Ulunyan, A. A.* Iz istorii natsionalno-osvoboditelnogo dvizheniya v Bolgarii 60-70-h godov XIX v. (Po doneseniya russkih diplomatov). – III, T. 20).
- Хитов 2003: *Хитов, П.* Фамилиарни забележки. Спомени (XVIII век – 1877 година). Русе: Държавен архив – Русе (Hitov 2003: *Hitov, P.* Familiarni zabelezhki. Spomeni (HVIII vek – 1877 godina). Ruse: Darzhaven arhiv – Ruse).
- Червенков 1982: *Червенков, Н.* Политические организации болгарского национально-освободительного движения во второй половине 50-х – 60-е г.г. XIX в. Кишинев: Штиинца (Chervenkov 1982: *Chervenkov, N.* Politicheskie organizatsii bolgarskogo natsionalno-osvoboditelnogo dvizheniya vo vtoroy polovine 50-h – 60-e g.g. XIX v. Kishinev: Shtiintsia)..
- Шарова 1989: *Шарова, Кр.* Централизираното ръководство на революционните сили (1858–1867). – ИДА, кн. 58 (Sharova 1989: *Sharova, Kr.* Tsentraliziranoto rakovodstvo na revolyutsionnite sili (1858–1867). – IDA, kn. 58).
- Trajkov 1970: *Trajkov, V.* Le transfert par territoire roumaine d'armes russes destinées à la Serbie (octobre-décembre 1862). Le rôle des bulgares. – Etudes balkaniques, t. 2.